

Fai 'e Pīsope H. David Burton
Pīsope Pulé

Ko e Ngāue Fakamā'oni'oni 'o e Uelofeá

Ko e ngāue ko ia 'o e fetauhi'aki mo e "anga'ofa ki he masivá," ko ha ngāue mā'oni'oni ia kuo fekau mai 'e he Tamaí.

Mālō e lelei ki he pongipongí ni 'e kāinga. 'I he 1897, ne tu'u ai 'a e talavou ko Tēvita O. Makei mo ha tohitufa hono nimá. Na'á ne ngāue fakafaifekau 'i Sitēlingi 'i Sikotilaní pea kuo tā tu'o lahi 'ene fakahoko 'ení. Ka 'i he 'aho ko iá, ne fakaava mai e matapaá 'e ha fefine fofonga ongosia. Na'e masiva hono teungá, mata tutue pea maveuveu hono 'ulú.

Na'á ne to'o e tohitufá meia 'Eletā Makei peá ne lea 'aki ha kupu 'i lea he 'ikai toe ngalo 'iate ia: "E ma'u mei he tohí ni ha fo'i mā?"

Ne ongo mo'oni 'eni ki he faifekau kei talavou. Na'á ne tohi ki mui 'o pehē, "Talu mei he momeniti ko iá mo 'eku fakatokanga 'i lahi ange 'oku totonu ke tokanga e Siasí 'o Kalaisí ki hono fakamo'ui fakatu'asino 'o e tangatá. Ne u mavahe mei he matapaá ko iá kuó u ongo 'i he 'ikai tali 'e he [fefine] ko iá 'a e pōpoaki 'o e ongo-ongolelé . . . he 'okú ne tukuaki 'i e tangatá mo e 'Otuá. [Na'á ne] fie ma'u ha tokoni fakatu'asino pea ne u 'ilo'i

na'e 'ikai ha kautaha ia 'i Sitēlingi te ne lava 'o foaki ange ia."¹

Hili ha ngaahi ta'u lahi mei ai, na'e feto'eaki e māmaní 'i he mafasia 'o e Tō Lalo Fakapa'angá. Ko e taimi ia na'e fai ai 'e Palesiteni Hiiipa J. Kalānite mo hono ongo tokoní ko J. Lūpeni Kalake mo Tēvita O. Makei ha fanongonongo he 'aho 6 'o 'Epeleli 1936 'a ia ne 'iloa kimui 'e hoko ko e polokalama uelofea 'a e Siasí. Hili ha uike 'e ua mei ai, na'e fili leva 'a 'Eletā Melevini J. Pālati ke fuofua sea aí pea fuofua talēkita pule leva 'a Hāloti B. Li.

Na'e 'ikai ko ha ngāue angamaheni 'eni. Neongo kuo fokotu'u 'e he 'Eikí ha kakai makehe ke tataki ia, ka na'e fakamahino 'i 'e Palesiteni J. Lūpeni Kalake "ko hono fokotu'u ko ia 'o e mīsini [fakauelofeá], ko e ola ia 'o ha fakahā 'a e Laumālie Mā'oni'oni kia Palesiteni Kalānite, pea kuo tuku'au mai talu mei ai 'i ha ngaahi fakahā tatau pē ki he kau taki kuo nau tokanga'í."²

Na'e pau mo ta'eliliua e tukupā 'a e kau taki 'o e Siasí ke tokoní 'i e faingata'a ia 'a e tangatá. Na'e faka'amu 'a

Palesiteni Kalānite ke 'i ai ha "polokalama 'e faitokonia ai e kakaí, neongo pe ko e hā hono fakamolé." Na'á ne pehē 'e tatau ai pē kapau 'e hoko ia ke "tāpuni ai e seminelí, ta'ofi mo e ngāue fakafaifekau 'i ha vaha'a taimi pe tāpuni mo e ngaahi tempalé, ka he 'ikai ke nau tuku ke fiekaia 'a e kakaí."³

Ne u 'i ai tonu mo Palesiteni Kōtoni B. Hingikelí 'i Manakua 'i Nikalākuá 'i he'ene lea ki ha kāingalotu 'e toko 1,300 'o e Siasí ne nau hao mei ha afā fakalilifu ne mole ai ha mo'ui 'e 11,000 tupu. Na'á ne pehē ange, "He 'ikai ke mau tuku ke mou fiekaia, pe hala he vala pe nofo'anga, kapau 'oku ma'u 'e he Siasí 'a e ngaahi ma'u'anga tokoní. Te mau fai e me'a kotoa pē te mau lavá ke tokoni 'i he founga kuo fokotu'utu'u 'e he 'Eikí 'oku totonu ke faí."⁴

Ko e taha e ngaahi 'ulungāanga fisifisimu'a 'o e ngāue fakalaumālie ko 'eni 'oku fakatefito he ongoongolelé, ko 'ene fakamamafa 'i ko ia 'a e fatongia fakatāutahá mo e mo'ui fakafalala pē kiate kitá. Na'e fakamatala 'a Palesiteni Melioni G. Lomení 'o pehē, "Kuo lahi ha ngaahi polokalama kuo fokotu'utu'u 'e ha kakai lelei ke tokoni ki he kau faingata'a'ia. Ka 'oku tōnounou e taumu'a ia 'o e konga lahi 'o e ngaahi polokalama ia ko 'eni ke 'tokoní 'i e kakaí," kae 'ikai ko e 'tokoni ki he kakaí ke nau tokoní 'i pē kinautolu."⁵

Ko e mo'ui fakafalala pē kiate kitá, ko e ola ia 'o e mo'ui fakapotopotó mo hono fakahaa'í 'o e mapule'í kitá he me'a fakapa'angá. Talu mei he kamata'angá mo hono ako'í 'e he Siasí 'a e ngaahi fāmili—'oku fie ma'u ke nau fatongia'aki 'enau uelofea fakatu'asino pē 'anautolú—ki he taupotu taha te nau lavá. Kuo pau ke ako fo'ou 'e he to'u tangata taki taha 'a e ngaahi tefito 'i mo'oni fa'unga 'o e mo'ui fakafalala pē kiate kitá: 'a ia ko e faka'ehi'ehi mei he fakamo'uá, faka'aonga 'i e ngaahi tefito 'i mo'oni 'o e mo'ui fakapotopotó, teuteu ki he taimi 'o e faingata'á, fanongo mo muimui ki he le'o 'o e kau palōfita mo'uí, fakatupulaki 'a e mapule'í kitá ke te fakafaiehehehe'í e fie ma'u mo'oni mo e holí pea mo'ui 'o fakatatau ki ai.

ne loto ke fiekaia 'a e fānaú ko ia na'á ne ma'u ha konga 'api peá ne fokotu'utu'u ke tokanga'i mo ngoue'i ia 'e he lakanga fakataula'eikí. Ne nau ma'u ha hoosi motu'a pea nau fakatui ki ai ha palau pea kamata leva hono palau e kelekelé. Ka ki mu'a ke 'osí, ne hoko ha fakatamaki 'o mate 'a e hōsía.

Na'e 'ikai loto e takí ni ke fiekaia 'a hono ngaahi tokouá mo e tuofāfiné, ko ia na'á ne fakatui ai e palau motu'á ni ki honau tu'á 'o nau toho ia he kelekele fefeká ni. Ne nau to'o mo'oni kiate kinautolu 'a e ha'amonga 'o e faingata'a'ia pea mo e mafasia 'a honau kāingá.¹¹

'Oku 'i ai ha taimi mei he hisitōlia hoku fāmili 'o'okú 'oku hāsino ai e tukupā ke tokanga'i 'a kinautolu 'oku faingata'a'ia. Kuo fanongo hamou tokolahi 'i he talanoa ki he ongo kulupu fononga toho saliate 'a Uili mo Mātiní mo e founga ne mamahi mo mālōlō ai e kau paionia faivelengá ni mo nau katekina e moko'ī 'o e fa'ahita'u momokó mo e ngaahi tūkunga fakamamahi 'o 'enau fononga fakahihifó. Na'e kau 'a Lōpeti Teila Peatoni, ko 'eku kuitangata hono tolú, he kau tangata ne kole 'e Pilikihami 'Tongi ke nau 'alu atu 'o fakahaofi mai e Kāingalotu 'ofeina mo faingata'a'ia ko iá.

Na'e tohi 'e he'eku kuitangata

Seni Katalina, Samaika

Ko e taumu'a, ngaahi tala'ofa mo e tefito'i mo'oni 'okú ne fakamālohia 'a 'etau ngāue ko hono tokanga'i 'o e masivá mo e faingata'a'ia, 'oku mahulu atu ia 'i he ngaahi ngata'anga pē 'o e mo'ui fakamatelié. 'Oku 'ikai fakataumu'a e ngāue toputapú ni ke 'aonga mo faitāpuekina pē 'a kinautolu 'oku faingata'a'ia pe masivá. 'I he'etau hoko ko e ngaahi foha mo e 'ofefine 'o e 'Otuá, he 'ikai ke tau lava 'o ma'u kakato e mo'ui ta'engatá 'o kapau he 'ikai ke tau fetauhi'aki lolotonga 'etau 'i he māmaní. Ko e feilaulá mo hono foaki 'o 'etau mo'uí ma'á e ni'ihí kehé, 'oku fakafou ai 'etau ako e ngaahi tefito'i mo'oni fakalangi 'o e feilaulá mo e fakatapuí.⁶

Na'e ako'i mai 'e he Tu'i ma'ongonga ko Penisimaní, ko e taha 'o e ngaahi 'uhinga 'oku tau foaki ai ki he masivá mo tokoni'i kinautolú, ke tau lava 'o tauhi ma'u ha fakamolemole 'o 'etau ngaahi angahalá mei he 'aho ki he 'aho mo 'a'eva ta'ehalaia 'i he 'ao 'o e 'Otuá.⁷

Talu mei hono fakatupu 'o e māmaní, mo e hoko 'a e 'ofa faka-Kalaisí ko ha konga mahu'inga 'o e ngaahi kautaha angatonú. 'Oku tau faka'amua ha māmani fonu melino pea mo ha tukui kolo tu'umālie. 'Oku tau lotua ha sosaieti 'oku anga'ofa mo anga mā'oni'oni 'oku si'aki 'a e angakoví kae tu'uloa ai 'a e lelé mo e totonú. Neongo pe ko e hā e lahi 'o e ngaahi

tempale 'oku tau langá, neongo pe ko e hā e lahi e tupulaki 'etau mē-mipasipí, neongo pe ko e hā 'etau lelei 'oku vakai mai ki ai e māmaní—ka 'ikai ke tau tauhi e tefito'i fekau ma'ongonga ko 'eni ke "tokoni'i 'a e vaivaí, hiki hake 'a e ngaahi nima 'oku tautau ki laló mo fakamālohia e ngaahi tui 'oku vaivaí,"⁸ pe fakatafoki hotau lotó meiate kinautolu 'oku faingata'a'ia mo tengihia, 'oku tau halaia leva pea 'ikai fakahōifua ki he 'Eikí'⁹ pea 'e toe tāumama'o ange ai e 'amanaki lelei nāunau'ia hotau lotó.

'Oku fekumi ha kau pīsope 'e mei-meí toko 28,000 he funga 'o e māmaní ke tokoni'i e ngaahi fie ma'u 'a e masivá. 'Oku tokoni ki he pīsope takitaha ha fakataha alēlea fakauooti 'oku kau ki ai ha kau taki 'o e lakanga fakataula'eikí mo e ngaahi houalotú, 'o kau ai ha palesiteni Fine'ofa mateaki. 'E lava ke nau "tokoni fakavave ki he mulí; . . . 'o lilingi ha lolo mo e uaine ki he loto 'oku kafó; . . . [pea] mo holoholo'i e lo'imata 'o e faingata'a'ia pea fakafiefia'i e loto 'o e uitouú."¹⁰

'Oku takiekina lelei mo tataki e loto 'o e kāingalotu mo e kau taki 'o e Siasí he funga 'o e māmaní 'e he ngaahi tokāteliné mo e laumālie fakalangi 'o e 'ofá mo e tokoni ki honau kaungá'apí.

Na'e ongo'i mafasia ha lakanga fakataula'eiki 'i 'Amelika Tonga ko e tupu mei he fiekaia mo e masiva 'a e kāingalotu 'o hono siteikí. Na'e 'ikai ke

he'ene tohinoá 'o kau ki he taimi ko iá 'o pehē: "Loloto e sinoú [pea] moko i'i 'aupito. . . . Fu'u momoko fau ne 'ikai ke [mau] lava 'o ngaue. . . . Fua māfaná ko e tikili 'e 11 'i lalo he noá [-24°C]. . . ; pea fu'u momoko fau 'o 'ikai lava e kakaí 'o fononga."¹²

Na'e tufa ha nāunau fakahaofi mo-'ui ki he Kāingalotu ne ma'utangi 'e he momokó ka "neongo e me'a kotoa pē ne nau lava 'o faí [e he kau fakahaofi mo'ui], ne si'i mālōlō pē ha ni'ihi 'o tanu he ve'ehalá."¹³

I he kei fononga atu e Kāingalotu kuo fakahaofi he kongā hala 'oku fou atu 'i he 'Eko Kenioní, ne afe ha ngaahi saliote ke tokoni 'i hono fā-'ele' 'i 'o ha ki'i pēpē fefine. Na'e fakatokanga 'i 'e Lōpeti na'e 'ikai ha vala fe'unga 'o e fa'eé ke fakamāfana 'i 'aki 'ene pēpē valevalé. Neongo e moko i'i 'a e 'eá, na'á ne "to'o ai hono sote 'o'oná 'o 'oange ki he fa'eé ke [kofukofu] 'aki 'a e pēpē."¹⁴ Na'e fakahingoa e ta'ahine ko 'Ako—'Ako Sikuea—ko e fakamanatu 'o e feitu'ú mo e tūkunga 'o hono fā'ele' iá.

I he ngaahi ta'u kimui ái, ne ui 'a Lōpeti ki he Kau Pīsopeleki Pule 'o e Siasí 'o ne ngāue ai 'i ha ta'u 'e tolungofulu tupu. Ne puke lahi 'a Lōpeti Teila Peatoni 'i hono ta'u 86. Na'á ne fakataha 'i mai hono fāmilí ki hono ve'e mohengá ke tukuange hanau tāpuaki faka'osi. Na'e kau he'ene ngaahi tala-tukú 'a e akonaki faingofua mo mahu-'inga ko 'ení: "Mou 'ofa ki he masivá."¹⁵

E kāinga, 'oku tau fakalāngilangi 'i

e kau mo'unga 'i tangata kuo fokotu'u hake 'e he 'Eikí ke fokotu'utu'u mo tataki e tokoni ki he kāingalotu faingata 'a'ia 'o Hono Siasí. 'Oku tau fakalāngilangi 'i 'a kinautolu 'i hotau kuongá kuo tā tu 'o lahi 'enau feinga 'i ha founga fakalongolongo ke "'anga-'ofa ki he masivá," fafanga 'a e fiekaia, fakavala 'a e telefuá, tauhi 'a e mahakí pea mo 'a'ahi ki he pōpulá.

Ko e ngāue toputapu 'eni 'oku fie ma'u 'e he Fakamo'uí mei He'ene kau ākongá. Ko e ngāue ia na'á Ne 'ofa ai He'ene kei 'a'eva 'i he māmaní. Ko e ngāue ia 'oku ou 'ilo' 'i na'á Ne mei fai kapau na'á Ne 'i hotau lotolotonga he 'ahó ni.¹⁶

I he ta'u 'e fitungofulu mā nima kuohilí, ne kamata ai ha polokalama ne fakatefito 'i hono fakamo'uí fakalaumālie mo fakatu'asino e fa'ahinga 'o e tangatá. Talu mei ai mo 'ene faitāpuekina e mo'ui 'a ha kakaí 'e hongofulu miliona tupu 'i he funga 'o e māmaní. 'Oku 'ikai fakataumu 'a e palani uelofea ne kikite'í ke hoko ko ha kongā si'i pē 'o e hisitōlia 'o e Siasí. 'Oku tala 'a kinautolu ko e kakaí, 'e he ngaahi tefito 'i mo'oni 'oku fakava'e 'akí. Ko e uho ia 'o 'etau hoko ko e kau ākongā fakafa'ituitui 'o hotau Fakamo'uí mo e Fa'ifa'itaki'anga ko Sīsū Kalaisí.

Ko e ngāue ko ia 'o e fetauhi'aki mo e "anga'ofa ki he masivá," ko ha ngāue fakamā'oni'oni ia kuo fekau mai 'e he Tamaí pea fokotu'utu'u fakalangi ke faitāpuekina, fakafa'ou

mo hakeaki 'i 'Ene fānaú. 'Ofa ke tau muimui he fale' 'a e Fakamo'uí ki he loeá 'i he talanoa fakatātā 'o e Samēlia lelé: "'Alu koe, peá ke fai pehē pē."¹⁷ Ko 'eku fakamo'oni ia 'i he huafa 'o Sīsū Kalaisí, 'ēmeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. *Ngaahi A'usia Mahu'inga mei he Writings of President David O. McKay*, comp. Clare Middlemiss (1955), 189.
2. J. Reuben Clark Jr., "Testimony of Divine Origin of Welfare Plan," *Church News*, Aug. 8, 1951, 15; vakai foki Glen L. Rudd, *Pure Religion* (1995), 47.
3. Glen L. Rudd, *Pure Religion*, 34.
4. I he "President Hinckley Visits Hurricane Mitch Victims and Mid-Atlantic United States," *Ensign*, Feb. 1999, 74.
5. Marion G. Romney, "Ko e Natula Fakasilesitiale 'o e Mo'ui Fakafalala Kiate Kita Peé," *Liahona*, Mā'asi 2009, 15.
6. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá 104:15–18; vakai foki Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá 105:2–3.
7. Vakai, *Mōsaia* 4:26–27.
8. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 81:5; vakai foki Mātiu 22:36–40.
9. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 104:18.
10. Joseph Smith, 'i he *History of the Church*, 4:567–68.
11. 'Initaviu mo Hāloti C. Palauni, talēkita pule mālōlō 'o e Polokalama Uelofea.
12. Tohinoá 'a Robert T. Burton, Church History Library, Salt Lake City, Nov. 2–6, 1856.
13. Robert Taylor Burton, 'i he Janet Burton Seegmiller, "Be Kind to the Poor": *The Life Story of Robert Taylor Burton* (1988), 164.
14. Lenore Gunderson, 'i he Jolene S. Allphin, *Tell My Story, Too*, tellmystorytoo.com/art_imagepages/image43.html.
15. Robert Taylor Burton, 'i he Seegmiller, *Be Kind to the Poor*, 416.
16. Vakai, Dieter F. Uchtdorf, "Ko Hoku Ongo Nimá Kimoutolu," *Liahona*, 68–70, 75.
17. Luke 10:37.